

Demokrati og medborgerskab

Sociale og kønspolitiske strategier i debatten om den almindelige kommunale valgret 1886-1908

Nina Koefoed

Fortid og Nutid, december 2008, s. 251-278.

Den 20. april 2008 var det 100 år siden, at den almindelige kommunale valgret blev indført. 100-året gav anledning til en række jubilæer, der koncentrerede sig om kvindernes opnåelse af valgret og valgbarhed som konsekvens af den almindelige valgret.¹ Mindre nærværende var det, at også mænd, der stod i privat tjenesteforhold, dvs. tyende, med loven om de kommunale valg i 1908 fik valgret for første gang. Fraværende i en jubilæumssammenhæng var også de begrænsninger, der stadig lå på den almindelige valgret. Denne artikel undersøger, hvordan valgretten blev defineret både på lokalt og på landspolitisk plan fra enevældens begyndende inkludering af borgeren til grundlovsændringen i 1915. Ud fra en analyse af Rigsdagens debatter om den lokale valgret argumenteres der for, at vælgerens køn ikke var et afgørende spørgsmål op til ændringen af den kommunale valglov i 1908, hvor socialt tilhørsforhold og måden, hvorpå man håndterede demokratiet, var langt mere omstridt.²

Nina Koefoed, født 1971, ph.d. i historie. Adjunkt ved Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet. Har publiceret afhandlingen *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*, Museum Tusulanums forlag (2008) og desuden en række artikler om køns- og retshistorie samt politisk historie i 1700- og 1800-tallet.

Diskussionen af kriterierne for medborgerskab og ret til politisk deltagelse strækker sig i en dansk kontekst bagud til de rådgivende stænderforsamlinger, der i enevældens sidste år gradvist introducerede idéen om borgerens formelle ret til politisk deltagelse og medbestemmelse. De regler for valgdeltagelse, der fremkom, handlede dybest set om, hvem der blev inkluderet i det politiske fællesskab. Defineringen af den fuldgyldige politiske medborger resulterede samtidig i en ekskludering af dem, der ikke blev anset som værende egnede til at besidde politiske rettigheder. Den almindelige kommunale valgret i 1908 brød med en række af de principper, der hidtil

var blevet lagt til grund for medborgerskab, herunder krav om personlig og økonomisk myndighed. Udviklingen kulminerede ved udvidelsen af valgretskriterierne fra 1908 til det landspolitiske niveau med grundlovsændringen i 1915. Her blev kvinder og tyende inkluderet som politiske medborgere via lige og almindelig valgret til Folketinget.³

Jeg vil i det følgende undersøge, hvordan de umiddelbare krav til valgdeltagelse på landspolitisk niveau ændrede sig fra beslutningen om stænderforsamlingerne i 1831 til grundlovsændringen i 1915. Denne udvikling vil jeg uddybe med en undersøgelse af forslagene om ændret valgret til de kommunale råd

fra 1880'erne og frem til vedtagelsen af loven i 1908. Både forslag om specifik valgret til kvinder og generelle forslag om almindelig kommunal valgret vil blive inddraget, idet artiklen ønsker at undersøge sammenhængen mellem den kønsspecifikke og den sociale kamp for valgret.

Kildematerialet består af lovgivning, lovforslag og betænkninger samt Folketingets og Landstingets debatter om de enkelte forslag.⁴ Alle fremlagte lovforslag om almindelig valgret og kvindelig valgret, fra det første forslag om kvindelig valgret i 1886 til vedtagelsen af den almindelige valgret i 1908, er inddraget i analyserne. Den række af forslag om almindelig valgret, der tidligere var fremsat, er ikke inddraget. Ligeledes er debatterne af enkelte forslag om både kvindelig og almindelig valgret i midten af 1890'erne udeladt. Det er sket ud fra en betragtning om, at debatten i høj grad er en gentagelse fra fremsættelsen af de samme lovforslag få år tidligere, idet der først sker afgørende brud i debatten i slutningen af 1890'erne.

Inspireret af kønsforskningens intersektionalitetsbegreb vil jeg, for at fange spillet mellem køn på den ene side og socialpolitiske faktorer på den anden side, arbejde med køn, civilstand og socialstand som analyseparametre. Intersektionalitetsbegrebet blev introduceret i 1991 af Kimberlé Williams Crenshaw i en analyse af den dobbelte ekskludering af farvede, voldsramte kvinder, der både var marginaliserede i en racisme-diskurs og i en patriarkalsk diskurs. Crenshaw viste, hvordan krydsende magtstrukturer og forskellige akser for differentiering kobledes de voldsramte farvede kvinders erfaring med underord-

ning både til samspillet mellem racisme og patriarkalisme og til den klasseerfaring, der fulgte heraf.⁵ I denne oprindelige form fokuserede intersektionalitetsbegrebet hovedsageligt på dominans- og underordningsstrukturer. Senere er intersektionalitetsbegrebet konkretiseret som en vej til at analysere, hvordan race, klasse og køn interagerer med hinanden for at producere og transformere magtrelationer.⁶ Det leder hen til et studie ikke kun af de dominerede, men også af de dominerende, og dermed af både de mekanismer, der skaber ekskludering, og af de, der skaber inkludering. Dette aspekt af intersektionaliteten er bl.a. bragt frem af Dorte Staunæs og Dorte Marie Søndergaard, der i deres studier af topledelse og køn har gjort førstheden, de majoriserede og herskende normativiteter, til analyseobjekt, og dermed vist, at mænds adgang til topledelse også er styret af klasse, race og køn.⁷

Inspireret af den senere udvikling af intersektionalitetsbegrebet vil jeg undersøge samspillet mellem, hvem der inkluderedes, og hvem der ekskluderedes i differentieringsstrukturerne køn, klasse og civilstand. Begrebet ses således ikke kun som en vej til at afdække underordning, men også til at fange den inkludering, der hænger sammen med ekskluderingen, og de magtstrukturer, der skaber systemer af underordning. Målet er at afdække, hvilke kriterier, der fungerede for ekskludering fra medborgerskabet over tid i et principielt demokratisk samfund, og hvilke inkluderingsmekanismer og strategier, der blev væsentlige. Ud over at begreberne køn, socialstand (klasse) og civilstand vil være centrale i denne analysestrategi, vil debatterne om udvidelse af valgretten blive analyseret ud fra kategorierne retfærdighed og ret-

tighed, demokrati, medborgerskab og samfundsindhold som de væsentligste tematikker.

Valgret og medborgerskab

I et demokrati besidder den fuldgældige politiske medborger valgret. Valgrettens grundlag viser derfor, hvilke kriterier der uomtvisteligt definerer medborgeren.⁸ Det landspolitiske niveau kan betragtes som det, der sætter den overordnede ramme – også for hvem, der kan inkluderes som medborger lokalt. Udviklingen på det landspolitiske niveau fra stænderforsamlingerne i 1831 til grundlovsændringen i 1915 viser, hvordan forskellige former for differentiering blev aktiveret, idet den sociale differentiering ændrede status fra et overordnet kriterium for inkludering til at udgøre specifikke ekskluderingsmekanismer. Det betød, at de overordnede inkluderingsmekanismer i stedet byggede på køn og civilstand. Differentieringen på køn ændredes fra en eventuel delvis inkludering af kvinder som følge af socialstand over en overordnet inkludering af mænd og ekskludering af kvinder til fuld inkludering af begge køn. Differentiering på civilstand skelnede mellem husbondens selvstændighed og tyendets afhængighed, der var mere afgørende for inkludering eller ekskludering end social stand.

Spørgsmålet om, hvem der skulle regnes som politiske medborgere, blev aktuelt, da den enevældige konge i 1831 udsendte anordning angående Provind-sial-stændernes indførelse.⁹ Stænderfor-samlingerne skulle bestå af mænd, der var grundbesiddere i byen eller på lan-det, ligesom valgret til stænderforsam-lingerne var betinget af grundejendom.

Til gengæld var der ingen umiddelbar definition af, hvilket køn grundejeren skulle besidde for at opnå valgret, idet forordningen i omtalen af vælgerne be-grænsede sig til begrebet medborger: ”*I enhver af disse forsamlinger indtræder et sådant antal af deres medborgere dertil udnævnte mænd*”.¹⁰ Det mest nærliggende er, at begrebet medborger var mandligt kønnet, men det er mu-ligt, at grundejendom i udgangspunktet har fungeret som en ophævelse af køn, dvs. at ejendomsbesiddende enker også kunne få lov at stemme. I givet fald har socialstand (ejendommen) og civilstand (enkestanden = husstandsoverhoved) gjort enkelte kvinder til medborgere.¹¹

Da den endelige forordning om provind-sial-stænderne blev udstedt i 1834, var grundejendommen (social stand) det over-ordnede kriterium for inkludering og ekskludering, ligesom det dannede bag-grund for inddeling af vælgerne i valg-klasser, og dette krav var stadig ikke specifikt kønnet.¹² Mens det generelle krav til grundejendom ikke var kønsspeci-fikt, blev kravene til vælgerens personlige egenskaber entydigt beskrevet i hankøn, og det var dermed klart, at den valgbe-rettigede medborger kun kunne være en mand. Han skulle have et uplettet rygte, være mindst 25 år, være fuldt myndig og have fuld rådighed over sit bo.¹³ Dvs. at den sociale differentiering var den over-ordnede målestok for medborgerskabet, mens den specifikke differentiering skete ud fra personlige kvalifikationer, hvoraf mandligt køn var en.

Ved Grundlovens indførelse i 1849 op-stillede man andre kriterier for valg-retten. Junigrundlovens fædre var ikke i tvivl om, at valgets indehaveren var en mand. Han var uberygtet, havde ind-

fødsret og var fyldt 30 år. Den mandlige valgretsindehaver blev beskrevet ud fra personlige kvalifikationer, herunder mandligt køn, der nu var gjort til overordnet inkluderingsstrategi. Der var en række andre krav, som skulle opfyldes for opnåelse af valgret, men de blev beskrevet som undtagelser og formuleret som negationer og kan betragtes som en underordnet ekskluderingsstrategi. Mandligt køn var som overordnet inkluderingsstrategi den afgørende forudsætning for en mulig opnåelse af valgret. Vælgeren måtte ikke stå i privat tjenesteforhold uden at have egen husstand, han måtte ikke have modtaget fattighjælp uden at have betalt den tilbage, han måtte ikke være ude af rådighed over sit eget bo, og han skulle have haft fast bopæl i valgkredsen i et år.¹⁴ De specifikke ekskluderinger var således af social karakter. De blev defineret ud fra en differentieringsakse fra selvstændighed til afhængighed, der ikke kun rummede sociale parametre, men også inkluderede civilstand.

På trods af tilløb til at etablere den almindelige valgret som demokratiets grundlag fik kravet om egen husstand ved privat tjenesteforhold husbondens kendte funktion som husholdets repræsentant til at slå igennem. Heri lå en vurdering af tyendets status som manglende den selvstændighed, der kunne give valgret. Kravet om egen husstand var ikke et generelt krav for valgrettens opnåelse, men en undtagelsesbestemmelse, der gjorde det muligt for tyende at opnå valgret, fordi det frigjorde dem fra husbondens husstand og dermed en umyndig status. Det gjorde det muligt via civilstanden at hæve sig over den sociale ekskludering. Det centrale var, at den valgberettigede, den fuldgældige medborger, ikke var af-

hængig af andre, hverken i tjenesteforhold eller forsørgelse, som bestemmelsen om modtaget fattighjælp var udtryk for.

Med udgangspunkt i de sociale betænkeligheder, som Grundlovens fædre havde ved udvidelsen af valgretten, har Henrik Horstbøll vist, hvordan det politiske medborgerskab, der blev etableret med Junigrundloven i 1849, kombinerede et moderne politisk statsborgerskab, hvor myndighed var afhængig af personlige kvalifikationer som oplysning, dannelse og personlig frihed med en protestantisk tradition for at bygge myndighed på husstandsbegrebet i form af den kristne husfader. Resultatet var en almindelig valgret, der i form af en husfaderlig ret gav alle sociale grupper adgang til politisk medborgerskab, men samtidig gjorde den personlige kvalifikation i form af selvstændighed synonym med husbonden.¹⁵ Det væsentlige er, hvordan den velkendte husbondfigur, dvs. civilstand, blev anvendt til at skabe inkludering uanset social stand, men med køn som en overordnet differentiering, idet det stadig kun var mandlige husstands- overhoveder, der fik valgret og politisk medborgerskab.

Kravet om husbondstatus som en forudsætning for det politiske medborgerskab var et krav om selvstændighed, der kun var eksplicit i forhold til de, der stod i et privat tjenesteforhold, dvs. at det fungerede som en social inkludering, idet mænd af højere social stand ikke så ofte stod i privat tjenesteforhold og dermed havde valgret uanset deres civilstand. Anette Faye Jacobsen har argumenteret for, at ejendom var helt centralt i debatten om politisk medborgerskab frem til Junigrundlovens udstedelse. Ejendom giver dels råderet og myndighed, og dels

skaber ejendom fællesskab med stat og retsorden. Junigrundlovens medborgerskab byggede ifølge Anette Faye Jacobsen på en udvidelse af ejendomsbegrebet, således at dette også kom til at rumme en inderliggjort, indre kapital i form af dannelse, hvilket igen betød en inkludering i det politiske medborgerskab uanset civilstand i den højere ende af den sociale skala.¹⁶ Kombinationen af en husbondvalgret med en valgret baseret på individuelle kvalifikationer skabte dermed en mulig inkludering af alle sociale grupper, afhængig af civilstand. Dertil kom en inkludering af de privilegerede klassers mænd, der kunne opfylde de personlige kriterier om selvstændighed uanset civilstand.

I kølvandet på det nationale nederlag i 1864 og en række forgæves forsøg på at skabe en grundlov, der omfattede både kongeriget og Slesvig,¹⁷ kom den gennemsete grundlov i 1866. Den gennemsete grundlov var kardinal i sin ændring af betingelserne for valgret til Landstinget. Hvor Junigrundloven havde haft en valgbarhedscensus til Landstinget,¹⁸ flyttede den gennemsete grundlov det konservative element til Landstingets vælgerkorps, der blev delt i to valgklasser, hvoraf denne ene var indkomstafhængig.¹⁹

Den privilegerede valgret – det forhold, at nogle var mere medborgere end andre og havde to stemmer, fordi de betalte mere i skat – blev skydeskive for Venstres²⁰ og Socialdemokratiets kamp for en udvidelse af valgretten frem til grundlovsændringen i 1915. Grundloven i 1915 repræsenterede et gennembrud for den lige og almindelige valgret. Valgret blev for første gang på landsplan specifikt givet til både mænd og kvinder, hvis

de havde indfødsret, var fyldt 25 år og havde fast bopæl i landet. Fattighjælp, der ikke var betalt tilbage, og manglende rådighed over eget bo betød stadig tab af valgretten.²¹ Ud over, at kvinderne blev regnet som medborgere, var det nye, at det private tjenesteforhold uden egen husstand ikke længere blev betragtet som umyndiggørende – husstandsoverhovedet repræsenterede med andre ord ikke længere hele husstanden, og dermed var valgretten endegyldigt individualiseret. Grundloven af 1915 betød således en bred inkludering og kraftig udvidelse af vælgerkorpsen med en definition af valgretten, der byggede på ligestilling ud fra civilstand og køn, mens udelukkelsen af fattighjælpsmodtagerne stadig betød en ekskludering fra medborgerskabet på socialt grundlag og ud fra en idé om afhængighed af andre.

Kampen om den almindelige kommunale valgret

At det unge demokrati havde svært ved at finde fodfæste, ikke kun i forhold til valgretten på det politiske plan,²² men også i den lokale forvaltning, ses af det faktum, at Venstre få år efter ordningen af hele det kommunale styre rejste et nyt forslag om almindelig valgret til de kommunale råd. Både i dette forslag og i en lang række efterfølgende forslag var det centrale kampen for den lige og almindelige valgret og ophævelsen af den privilegerede valgret, som de to valgklasser medførte.²³ Spørgsmålet om almindelig valgret til de kommunale råd blev gjort til en central del af Venstres ideologiske identitet. Fortællingen om kampen for den almindelige valgret fremstillede Venstre som et demokratisk parti, og deres egen fortælling om forslagene

historie udgjorde en central del af deres identitet som oppositionsparti gennem 1800-tallets anden halvdel og Rigsdagens forfatningsstridigheder. I slutningen af århundredet havde spørgsmålet om den almindelige kommunale valgret udartede sig til et demokratisk kapløb mellem Venstre og Socialdemokratiet; en kamp om at fremsætte forslag og en kamp om historien, forstået som hvem der havde fremsat de mest demokratiske forslag hvornår.²⁴ Her spillede spørgsmålet om kvindelig valgret, og fra 1897, tyendes valgret, en central rolle.

Spørgsmålet om, hvordan den kommunale forfatning skulle indrettes, var uafklaret med Grundloven af 1849, der

blot lovede en ordning af kommunernes selvbestemmelse med § 96: "*Communnernes Ret til, under Statens tilsyn, selvstændig at styre deres Anliggender, vil blive ordnet ved Lov*".²⁵ Spørgsmålet om, hvordan det kommunale selvstyre skulle indrettes og herunder reglerne for valgene, blev derfor hurtigt en politisk kamplads mellem de, der ville fortsætte junigrundlovens ånd i den lokale forvaltning, og de, der mente, at man i begejstringens rus måske var kommet til at gå et skridt for langt ad den almindelige valgrets vej.

Den sene enevælde havde efter indførelsen af Stænderforsamlingerne også etableret et lokalstyre med folkelig deltagelse. I 1837 havde Købstadsloven indrettet et bystyre bestående af en folkevalgt borgerrepræsentation og en kongevalgt magistrat eller borgmester.²⁶ København fik i 1840 en magistrat, der ud over kongevalgte medlemmer også bestod af rådmænd valgt af folkevalgte borgerrepræsentanter. Det kommunale styre, sogneforstanderskaberne, kom i 1841 til at bestå af en blanding af folkevalgte bønder og selvskrevne medlemmer i form af sognepræsten, de store lodsejere og herredsfogeden. For både sogneforstanderskaberne, købstædernes bystyre og Københavns magistrat satte krav om grundejendom eller skattebetaling af en vis størrelse begrænsninger på det folkevalgte element,²⁷ dvs. at den overordnede differentieringsakse var social med grundejendom og skattebetaling som det dominerende kriterium for inkludering, som tilfældet havde været med stænderforsamlingerne.

Tre forskellige forslag havde i 1850 og 1851 forsøgt at indrette de kommunale valg efter Grundlovens valgretsideal, dvs. valgret til Folketinget samt bopæl i og en

KLODS-HANS

♦ ♦ D. 21ste MARTS 1909 ♦ 10de AARG. Nr 25 ♦ ♦

Lukket Byrådsmøde (Hvor al Kvindeens Valgret er gennemtænkt)

Fig. 1. Fra det satiriske ugeblad Klods-Hans. Kønsstereotyper og opfattelsen af kvinderne som et forstyrrende element i det seriøse politiske arbejde prægede propagandaen mod den kvindelige valgret. Klods-Hans, 21. marts 1909.

form for skattebetaling til kommunen.²⁸ Koblingen af kommunal valgret til skattebetaling var central, og ideen om et lokalt politisk medborgerskab havde dermed ikke, som det nationalpolitiske, løsrevet sig fra ejendomsbegrebet. Der skulle gå næsten 50 år, før Socialdemokratiet begyndte at udfordre koblingen af ret og pligt fastsat ved skattecensus og dermed udfordre den sociale ekskludering fra det lokale medborgerskab.

I 1852 fremkom det første forslag, der etablerede to valgklasser og lod den største del af et lokalt kommunalt råd vælge af de folketingsvælgere, der havde betalt skat til kommunen, og den mindste del af den højst beskattede fjerdedel. Valgordningen med to valgklasser til de kommunale råd blev stadfæstet i 1855, og principperne om dobbelt valgret blev efterfølgende videreført i kommunallovne. Købstædernes styrelse blev i 1860 indrettet således, at den største del blev valgt af samtlige skatteydere med valgret til Folketinget og den mindre del af de højst beskattede. Modellen blev desuden gentaget med endnu en landkommunallov i 1867, mens ordningen af Københavns Kommunes valgretsforhold fulgte en lidt anden model. Her blev der i 1865 opnået enighed om ikke at dele vælgerne i to valgklasser, men til gengæld gøre valgretten afhængig af en skattebetaling på mindst 200 rigsdaler.²⁹ Det betød, at en stor gruppe af skattebetalende folketingsvælgere i København pga. et socialt ekskluderingsprincip ikke fik nogen form for valgret. Da den gennemsete grundlov ændrede valgretten til Landstinget, var principperne dermed allerede kendt fra det kommunale niveau.

Spørgsmål om kvindelig valgret kom ind i debatten om valgrettens udvidelse i

1886 med et forslag om kvinders valgret og valgbarhed til Københavns Borgerrepræsentation. Forslaget skal ses både som en del af den fortrinsvis Rigsdags-eksterne debat om kvinders stilling i samfundet, der bl.a. samme år udmøntede sig i etableringen af Kvindelig Fremskridtsforening, som en del af den generelle samfundsdebat om valgretten og forfatningsforholdene i al almindelighed og som en del af den Rigsdagsinterne debat. Drude Dahlerup har kategoriseret de argumenter, der blev anvendt i kampen for kvinders valgret i tre argumentationstyper: de naturretlige, der byggede på, at mænd og kvinder var født lige, og at kvinder derfor skulle have valgret; at det pga. kvindernes særlige kompetencer ville være godt for samfundet, hvis kvinder fik valgret, og endelig, at kvinder skulle have lov til at varetage deres egne interesser.³⁰ Jeg vil i det følgende argumentere for betydningen af at se spørgsmålet om kvindelig valgret i en bredere sammenhæng.

Kravet om den almindelige valgret til de kommunale råd var i 1886 ikke kun til stede hos Venstre på Rigsdagen, men var i høj grad et folkekrav, der blev suppleret og understreget af tidens forfatningskamp mellem Estrups Højre-regering og Venstre. Siden Venstre i 1871 opnåede flertal i Folketinget, havde de krævet folketingsparlamentarisme, men i 1885 havde Estrup opløst Rigsdagen, fordi han havde et flertal i folketetinget imod sig, og året havde været præget af folkemøder, demonstrationer og protester på alle samfunds niveauer.³¹ Traditionelt er forsvarssagen og de provisoriske finanslove tildelt en central placering i forfatningskampen, men det økonomiske spørgsmål må ses som et våben, som fortrinsvis magthaverne, dvs. Estrup,

kunne spille.³² Derimod fremstår debatten om, hvordan demokratiet rettelig skulle indrettes og dermed valgrettens kriterier som et område, hvor oppositionen kunne udfordre regeringen og markere dens udemokratiske fremfærd.

Det forekommer derfor rimeligt at se spørgsmålet om demokratiets udformning og valgrettens forudsætninger som en del af den overordnede politiske dagsorden og debatten om kvindelig valgret som en del af Rigsdagens debat om den kommunale valgret. Det første forslag til kvindelig valgret og valgbarhed var en del af et samlet forslag til ændringer af måden, hvorpå valgene til borgerrepræsentationen foregik. Forslaget rummede, udover den kvindelige valgret, en bestemmelse om ophævelsen af den eksisterende skattecensus, dvs. kravet om en minimums skattebetaling for opnåelse af valgretten, og en bestemmelse om indførelse af forholdstalsvalg.³³

Forslaget blev sendt i udvalg efter første behandling i Folketinget. Udvalget anbefalede, at spørgsmålet om kvindelig valgret blev begrænset til kun at rumme "enker og andre ugifte Kvinder, som forestaa en Husstand, eller som paa en eller anden Maade indtage en selvstændig Stilling, og i Øvrigt fyldestgjøre alle lovbestemte Betingelser for Udøvelsen af den omhandlede Ret" og til ikke at omfatte valgbarhed. Dvs. at civilstand som husbond blev gjort til det afgørende argument, og køn underordnet dette.³⁴ Der blev dog brugt relativt begrænset tid og energi på at argumentere for den kvindelige valgret, der derfor ikke fremstår som central for forslaget, mens spørgsmålet om forholdstalsvalg blev udfoldet særdeles grundigt.³⁵

Den umiddelbare kontekst, som det første forslag om kvindelig valgret indgik

i, indikerer, at der var andet og mere på spil end blot spørgsmålet om kvindernes deltagelse i valgene til de kommunale styrelser. Forslaget bragte kvinderne ind i debatten om den almindelige valgret,³⁶ og spørgsmålet om kvindelig valgret og eventuelt valgbarhed blev rejst flere gange i de følgende år. Forslagene varierede i indhold, i forhold til hvilke kvinder, der blev inkluderet, og de blev rejst både alene og som en del af forslag om almindelig valgret til kommunale råd.

Tidspunktet for inddragelsen af spørgsmålet om kvindelig valgret i debatten om den almindelige valgret og de øvrige lovforslag, som blev debatteret i denne forbindelse, gør det oplagt at se ikke kun den kommunale valgret, men også specifikt den kvindelige valgret, som et af de kort, der blev spillet i forfatningsstriden mellem Højre og Venstre. Spørgsmålet om den almindelige kommunale valgret var central i forfatningsstriden med sine nærmest årlige fremsættelser af lovforslag og omfattende debatter af valgrettens og demokratiets grundlag.³⁷ Med sit potentiale for en kraftig udvidelse af vælgerkorpset var den kvindelige valgret en del af denne debat.

Den almindelige valgret – det sociale aspekt

Debatten om den almindelige valgret til de kommunale råd var præget af et væsentligt rettigheds- og retfærdighedstema, der kobledede individets pligter over for samfundet med de rettigheder, den enkelte omvendt kunne tildeles. Individet blev til medborger via en pligtrelation til samfundet. Uden pligter over for samfundet blev individet ekskluderet fra medborgerskabet, omvendt var pligter en

Fig. 2. Folketinget vedtager Grundloven 1915. Et flertal af mændene i denne forsamling havde på tidspunktet for grundlovsændringen været villige til at udstrække valgretten til deres kvindelige medborgere i godt 25 år. Kvindemuseet i Danmark, Århus.

platform for at kræve rettigheder. Derfor blev defineringen af omfanget og arten af de for rettigheder nødvendige pligter en central kampplads. Kampen om at definere medborgerskabets pligter bevægede samfundet fra den privilegerede valgrets sociale prioritering i inkluderingsstrategien mod en situation, hvor pligten som princip frem for pligtens omfang bestemte inkluderingen. Det var fortsat ekskluderende at modtage fra samfundet, dvs. at fattighjælpsmodtageren var ekskluderet. De følgende afsnit vil desuden vise ekskluderingen på køn og civilstand. Inkluderingen af flere sociale grupper førte til en debat om samfundets formål og et opgør med tanken om,

at kommunerne kun var en forening af skatteydere.

Den privilegerede valgret var udgangspunkt for debatten om den kommunale valglov for alle Rigsdagens politiske grupperinger. Højre opfattede den privilegerede valgret som en naturlig og retfærdig beskyttelse af det privilegerede mindretal.³⁸ Princippet bag den privilegerede valgret var, at de, der betalte mest i skat, også havde ret til at bestemme mest. Et hovedargument for bevarelsen af den privilegerede valgret var, at de bedste skatteydere havde den største interesse i, hvordan pengene blev anvendt.³⁹ Rationalet var, at de, der betalte meget i skat, ville være sparsom-

melige og varsomme med anvendelsen af kommunens penge, mens de, der ikke betalte så meget, ville være mere rundhåndede med de kommunale goder, som de selv skulle nyde godt af, dvs. skole, sundhedsvæsen og alderdomsforsørgelse.⁴⁰ De privilegerede vælgere så det som en uretfærdighed mod de besiddende, hvis den almindelige valgret gjorde det muligt for de nydende at tømme lommerne på de ydende.⁴¹ Derfor kæmpede de længst muligt for opretholdelse af den privilegerede valgrets strategi for gradvis inkludering i medborgerskab ud fra sociale faktorer.

Da loven om kommunale valg endelig blev vedtaget i 1908, betød den en udvidelse af den almindelige valgret i forhold til Grundloven, fordi den gav valgret til kvinder og tyende. Hovedparten af den tid, hvor den almindelige valgret blev debatteret, var ønsket fra oppositionen ikke at udvide den kommunale valgret mere end den landspolitiske, men blot at bringe den kommunale valgret i overensstemmelse med Grundlovens ånd.⁴² Der blev talt om at skabe *lighedsbestemmelser* og om at fjerne *urimeligheder* og skabe *retfærdighed*.⁴³ Rettigheder og retfærdighed var en af debattens helt centrale problemstillinger, der rummede to centrale aspekter: Hvem, der kunne kræve valgret ud fra et retfærdighedsargument, og hvilken vægt deres stemmer skulle gives.⁴⁴ Retfærdighedsargumentet var simpelt: Samme forpligtelse i form af skattebetaling burde føre til samme rettighed i form af valgret.⁴⁵ Retfærdighedsargumentet var ikke kun at finde i debatten om kvindelig valgret, hvor Dahlerup har lokaliseret det; det var et af tidens bærende argumenter for almindelig valgret, der fik ekstra styrke i debatten om lokal valgret, hvor kravet om skatte-

betaling fungerede som en ekstra ekskluderingsstrategi. Tydeligst var det i forhold til Københavns Borgerrepræsentation, hvor valgencensus ekskluderede en del skatteydere fra valgretten.

Retfærdighedsargumentet betvivlede ikke i sig selv rettighedernes afhængighed af pligter over for samfundet og krævede således mere end Grundlovens krav om økonomisk og personlig selvstændighed for at skabe inkludering. Men rettighedsproblematikken havde også et andet aspekt: Hvordan den enkelte stemme skulle tælle, og dermed hvilken reel ligestilling landets medborgere skulle have. For Venstre var det centralt ikke kun at give alle skatteydere adgang til at stemme, men også at give lige adgang til at stemme. Ud fra en retfærdighedsbetragtning var det lige så uretfærdigt, at nogle vælgere fik to stemmer, fordi de betalte mere i skat, som at nogle ikke fik en stemme, selvom de betalte skat. Derfor blev kampen mod den privilegerede valgret afgørende.

Det bærende argument mod den privilegerede stemmeret var, ud over den generelle uretfærdighed, at det skabte uheldige skel i befolkningen. Erfaringerne fra landspolitikken, hvor den privilegerede valgret til Landstinget skabte grundlag for de to tings meget forskellige sammensætning og nærmest uløselige konflikt, lå bag talen om skel i befolkningen og styrkede argumentet. Derfor var argumentet om det skel, den privilegerede valgret skabte, også et argument for, at den almindelige valgret kunne samle befolkningen og skabe vækst; underforstået i modsætning til den stilstand som den landspolitiske situation havde skabt.⁴⁶ Den privilegerede valgret understregede det sociale og klasseafhængige aspekt af forfatningskampen og diskussionen

om demokratiets udformning, fordi den understregede, at nok var almuen blevet inkluderet i det politiske medborgerskab via husbondautoriteten, men det var samtidig en ekskludering fra det fulde politiske medborgerskab, som stadig var bundet til ejendom.

Ideen om pligter som en forudsætning for rettigheder skabte to mulige inkluderingsmekanismer: en, hvor alle, der hav-

de pligter, blev inkluderet på lige fod, og en, der inkluderede dem med flest pligter mest og i samme bevægelse ekskluderede fra fuldt politisk medborgerskab på socialt grundlag. Ingen stillede dog spørgsmålstejn ved, at modtagelse af fattighjælp betød tab af valgret; man kunne således ikke både være nydende, dvs. afhængig, og have rettigheder. Rettighederne fulgte af det, man ydede til

Fig 3. Kvindetoget til Christiansborg 1915. Kvindetoget i anledning af grundlovsændringen i 1915 var medvirkende til at manifestere billedet af den kvindelige valgret som det væsentligste element i den nye valgret. Kvindehistorisk Samling, Statsbiblioteket, Århus.

samfundet. Et forslag om, at man efter 12 måneder uden fattighjælp skulle genvinde sin valgret, dvs. uden at den var tilbagebetalt eller eftergivet, som Grundloven krævede, vakte stor harme hos Højre.⁴⁷ Afhængigheden skabte en varig ekskludering, der kun kunne ophæves ved tilbagebetaling og dermed etablering af ligeværdigt medlemskab af samfundet.

Efterhånden ændrede kravet om de eksisterende vælgers ret til at deltage på lige fod sig til et krav om, at alle, der opfyldte betingelserne for valgret med hensyn til selvstændighed, myndighed og skattebetaling, havde ret til at deltage, dvs. at spørgsmålet om kvinder og tyende blev aktualiseret. Ikke alene havde de ret til at deltage, men det ville give et bedre samfund, hvis de gjorde det. Argumentet mod den ekskluderende og forskelsbehandlende privilegerede valgret blev til et argument for den måde, hvorpå en inkluderende, bred og ligestillet vælgerskare ville gavne samfundet. Dermed drejede debatten sig ikke kun om individets rettighed og den almene retfærdighed, men i høj grad også om, hvordan man definerede samfundet og hvilket lokalsamfund, man ønskede at skabe.

Argumentet for den privilegerede valgret og for, at de, der betalte mest til fællesskabet, havde ret til at bestemme, byggede på en idé om kommunerne som et økonomisk fællesskab, hvis interesser skulle varetages af dem, der var bidragydere i det økonomiske fællesskab. De kommunale råd blev betragtet som skatteydernes repræsentation,⁴⁸ en idé, der rakte bagud i tid til stænderforsamlingernes krav om ejendom som inkluderingsstrategi. Over for dette syn arbejdede en anden definition af det

lokale fællesskab sig frem. Kommunerne blev i stigende grad set som varetagere af humane interesser, og især med en række humane reformer i slutningen af 1890'erne blev varetagelsen af det større arbejde og ansvar i de kommunale råd koblet med betydningen af almindelig valgret og bred opbakning i befolkningen.⁴⁹ Den almindelige valgret ville styrke sognerådernes anseelse og myndighed, fordi de byggede på et bredere grundlag, og det blev centralt med sognerådernes udvidede ansvarsområde.⁵⁰ Et mere inkluderende begreb om medborgerskab ville med andre ord skabe større legitimitet bag det kommunale arbejde.

Desuden argumenterede fortalere for den almindelige valgret for, at de fattigere dele af befolkningen var sparsommelige mennesker, der ville overføre denne sparsommelighed til de kommunale budgetter – underforstået, at de levede i en sparsommelighed, som de privilegerede vælgere aldrig ville få personlig erfaring med.⁵¹ Dertil kom, at de fattige samfundsgruppers personlige kendskab til bl.a. skole og fattigvæsen i kommunen gav dem erfaring og kompetence inden for disse områder, der kunne udnyttes positivt i det kommunale styre.⁵² Det centrale var, hvilket kommunalt samfund man ønskede at skabe, og hvad der blev defineret som de vigtige kommunale opgaver, samtidig med at kompetence også begyndte at skabe inkludering blandt de nederste samfundslag. De særlige kompetencer som en vej til valgret var ikke kun koblet til de særlige kvindelige kompetencer, som Dahlerup har lokaliseret som et centralt argument for kvindelig valgret. Kompetencer fremstår som en generel måde at skabe inkludering på i perioden, hvilket også fremhæves af Faye Jacobsens tolkning af ejendoms-

begrebets udbredelse til at rumme kompetence. Kompetence blev en inkluderingsstrategi, noget man kunne stille til samfundets rådighed – en ydelse, som skattebetaling var det.

Almindelig valgret var ikke kun et spørgsmål om principielle rettigheder, men også om muligheden for i praksis at håndhæve disse rettigheder. Derfor kom debatten om den almindelige valgret også til at rumme betragtelige elementer af overvejelser omkring adgangen til valg, åbningstiderne på valgstederne og valgstedernes geografiske beliggenhed.⁵³ Debatten og overvejelserne viser samfundets gradvise tilpasning i en demokratiseringsproces, hvor det ikke alene drejede sig om, hvordan man definerede rettigheder og pligter, men også om hvordan man indrettede et demokratisk samfund, og hvordan arbejderens ret til at stemme kunne forenes med arbejdsgiverens ret til hans arbejdskraft,⁵⁴ en overvejelse, der ikke var essentiel så længe, at ideen om demokrati var båret af en forestilling om, dels, at de rige og dannede skulle lede de andre, dels, at husbonden repræsenterede hele sin husstand. Den gradvise ændring af demokratibegrebet til det Højre definerede som flertalsvælde og flertalsabsolutisme, nemlig at de 51 % af befolkningen bestemte over de resterende 49 %, ses af den intense debat om, hvad der var mest demokratisk; de to valgklasser, valgkensus eller forholdstalsvalg.⁵⁵ Debatten og denne demokratiseringsproces stillede bl.a. nye krav til valgenes afvikling, til den afstand, der var til valgstederne, til at valgstederne havde åbent til kl. 8 om aftenen, og til at arbejderne både i byen og på landet fik fri, så de kunne nå at stemme.⁵⁶ Viljen til ikke kun at give ret-

tigheder, men også skabe reel inkludering via muligheden for at stemme, kan tolkes som udtryk for valgret begrundet i retten til at varetage egne interesser som samfundsgruppe; den sidste af de argumentationsformer, som Dahlerup havde lokaliseret i relation til den kvindelige valgret.

Kvindelig valgret – kønsaspektet

For både Venstre og Socialdemokratiet blev spørgsmålet om kvindernes kommunale valgret og valgbarhed et spørgsmål om at vise demokratisk sindelag. I diskussionen blev der hyppigt refereret til situationen i udlandet, og Danmark blev enten betegnet som tilbagestående i forhold hertil eller som en del af den civiliserede kreds af lande, der burde tilstå kvinder denne ret: ”I civiliserede Lande maa man indrømme kvinderne valgret.”⁵⁷ Ligeledes blev de gode erfaringer med kvindelig valgret, som efterhånden dukkede op i udlandet, trukket ind i debatten.⁵⁸ Efter 1903 blev det også et bærende argument, at man med loven om menighedsråd dette år havde valgt at give valgret til både kvinder, også gifte kvinder, og tyende.⁵⁹

Som nævnt indgik spørgsmålet om kvindelig valgret i den politiske strid mellem Estrups Højre regering og Folketingets flertal. Kvindelig valgret ville betyde en mobilisering af nye vælgere og en betragtelig udvidelse af vælgerkorpset, vel den største ændring af vælgerkorpsets størrelse, som kunne foretages med en enkelt ændring af valgloven. Netop udvidelsen af vælgerkorpset kom især med tiden til at præge debatten om kvindelig valgret på en måde, der antyder, at en væsentlig del af modstanden ikke så meget gik på det principielle i at give kvinder medindflydelse som på

det sociale aspekt. Det blev ikke anset som værende i samfundets interesse at udvide vælgerkorpset så kraftigt.⁶⁰ Spørgsmålet var, om kvindelig valgret, bl.a. med sin udvidelse af vælgerkorpset, ville betyde en samfundsrevolution, som nogle Højrefolk agiterede for, eller om det ville være ubetydeligt i forhold til de andre ændringer af valgretten, som blev diskuteret.⁶¹

Da den første modstand mod tanken om kvinders involvering i det offentlige politiske liv var overvundet, kunne også konservative kræfter argumentere for det retfærdige i at give valgret til fx gårdmandsenker, der bestyrede store bedrifter og betalte betydelige beløb i skat til kommunen.⁶² De opfyldte både kravet om myndighed og om økonomisk selvstændighed og var, som det blev formuleret i de første lovforslag, alene udelukket fra at stemme på baggrund af deres køn, på trods af de inkluderende kompetencer, de besad.⁶³ Der blev etableret en relativ enighed om den principielle urimelighed i denne ekskludering udelukkende på køn, og samtidig var det næppe hos de rige gårdmandsenker, man så den store sociale trussel i en udvidelse af vælgerkorpset med kvindelige vælgere.⁶⁴

Det problematiske var de ugifte kvinder over 25 år, der siden 1857 havde været myndige og dermed reelt også opfyldte kravene til valgret.⁶⁵ Tanken om, at sypiger og rengøringskoner ville få valgret og indflydelse på det kommunale styre, vakte en modstand hos Højre, der var langt stærkere end det principielle i kvindelig valgret: "Det er en uting, når køn er vigtigere end social status."⁶⁶ Klarere kan det ikke siges, at social ekskludering var vigtigere end ekskludering på køn. Men de var samtidig på det rene med umuligheden i at give de

gårdmandsenker, der efter deres mening fortjente indflydelse valgret, uden også at give den til sypigen. De trøstede sig med, at de kvindelige gårdejere ville have indflydelse lokalt, også uden valgret.⁶⁷

Spørgsmålet om kvindelig valgret var ud fra et rettighedstema problematisk i to sammenhænge. Det var vanskeligt at betvivle den ugifte, myndige kvindes principielle ret til at nyde de rettigheder, som normalt fulgte af skattebetaling. Men socialt ønskede man fortsat at opretholde en ekskludering af de nederste lag, af sypigen, og i forhold til civilstandsaspektet var der et modsatrettet ønske om også at kunne inkludere den gifte kvinde. Det sociale og civile aspekt skabte og opretholdt således en ekskludering grundet på køn.

Kvindelig valgret blev betegnet som en naturlig menneskeret, og rettighedsaspektet var hele vejen igennem et centralt punkt i diskussionen af kvindelig valgret.⁶⁸ Kvinden bar alle byrder i samfundet fælles med manden, men blev stillet lige med umyndige børn og forbrydere i forhold til rettigheder.⁶⁹ Den relative enighed om, at retten til at deltage i valg fulgte af skattebetaling, gjorde det vanskeligt at argumentere imod det retfærdighedskrav, der blev rejst om kvindelig valgret ud fra princippet: samme forudsætninger og forpligtelser burde føre til samme rettigheder.⁷⁰ Kravet blev imødegået af enkelte røster, der ikke mente, at valgret, især ikke kommunal valgret, var en menneskeret. Kvindelig valgret skulle være en gevinst for staten og ikke kun en retfærdighed.⁷¹ Ud over det sociale aspekt var en del af problemet, at rettighedskravet kun fungerede i forhold til ugifte kvinder, enker og separerede hustruer, idet alle gifte

kvinder var underlagt deres mands myndighed og dermed hverken var skattebetalende eller myndige. Det var problematisk, fordi ægteskabet samtidig var den norm, som man ønskede, at kvinder opfyldte, og det var selvmodsigende at straffe kvinder, der indgik i ægteskab ved at fratage dem en ret, de besad uden for ægteskabet.⁷²

Omvendt, hvis man gav gifte kvinder valgret, var der nok tale om en ligestilling på det valgretslike område, men en ligestilling, der blev til i form af en særbehandling, nemlig dispensation fra kravet om myndighed.⁷³ Kravet om skattebetaling kunne eventuelt omgås ved at betragte mandens skattebetaling som repræsentant for hele husstanden, hvilket den reelt også var, fordi gifte kvinders manglende rådighed over egne økonomiske midler betød, at det var manden, der var registreret som skattebetaler for kvindens eventuelle formue og lønindtægt.⁷⁴ Til gengæld var det kun få røster, der argumenterede for, at en logisk følge af valgret til myndige og selvstændige kvinder måtte være, at man gav gifte kvinder økonomisk selvstændighed og myndighed.⁷⁵ Spørgsmålet om gifte kvinders valgret blev kompliceret af overvejelser om, hvad det ville betyde for harmonien i ægteskabet, hvis manden og hustruen stemte på hvert sit parti eller på hver sin kandidat, eller hvis kvinders valgbarhed betød, at et ægtepar kom til at sidde i samme kommunalråd.⁷⁶

Et andet aspekt af myndighedsspørgsmålet var kvinders dannelsesniveau. Det var en diskussion, der for så vidt vedrørte hele spørgsmålet om den almindelige valgret, fordi den satte fokus på grundlæggende overvejelser i demokratiet, nemlig hvor udviklet et folk skal være for at kunne varetage styrelsen af landet

og af kommunale opgaver.⁷⁷ Den var sat på spidsen i forhold til diskussionen af kvindernes valgret, fordi man med rette kunne hævde, at kvinderne ikke var opdraget til at tænke politisk eller understøttet i politik. Derfor blev det fremført, at kvindernes generelle udviklingsniveau, forstået som dannelse og uddannelse, måtte ændres betragteligt, før en politisk repræsentation kunne komme ind i billedet.⁷⁸ Omvendt vakte argumentet modstand hos fortalere, der ikke ønskede at trække sagen mere ud, men hellere ville give rettighederne først og lade dannelsen følge deraf,⁷⁹ som tilfældet til dels havde været med Stænderforsamlingerne, der gav den mandlige befolkning sin politiske opdragelse. I sidste ende var det en anden type kompetencer end traditionel national og politisk dannelse, der blev et argument for at inkludere kvinderne i medborgerskabet.

Den grundlæggende diskussion for og imod kvinders deltagelse i det offentlige politiske liv var generelt præget af en diskussion af kønsnormer, forstået som det kulturelle ideal for det, der betragtes som naturlige egenskaber hos mænd og kvinder. Fra en stærk modstand mod kvinders tilstedeværelse i det offentlige rum i forbindelse med det første forslag var denne del af debatten meget aftagende og endte i en stort set stiltiende accept af rimeligheden i denne del af forslaget ved den endelige vedtagelse i 1908.⁸⁰ Alligevel tegnede to maskulinitetsidealer sig gennem hele denne debat. Med aftagende indflydelse var det det konservative maskulinitetsideal, der markerede sig omkring en klassisk forestilling af kvindens plads i hjemmet og mandens rolle dels i det offentlige og dels som kvindens beskytter.⁸¹ Der var således

ikke tale om tilsidesættelse af kvindens rettigheder, når hun blev nægtet valgret, men en varetagelse af hendes sande interesser, idet hun blev skærmet fra den beskidte politiske kamp. Desuden var der tale om en værdsættelse af kvindens sande og naturlige kompetencer i hjemmet og omsorgsrollen.⁸² Selv i debatten i 1903, hvor adresserne fra kvinderne havde været mange, og kvindesagsforeningerne officielt havde rejst kravet om valgret, blev der argumenteret for, at det var en *"Uret at paatvinge Kvinderne en Valgret, de slet ikke ønske og slet ikke bryde sig om."*⁸³

Omvendt blev kravet om kvindelig valgret rejst og forsvaret ikke alene med udgangspunkt i hendes eventuelle myn-

dighed og skattebetaling, men også ud fra en maskulinitetskonstruktion, der kendetegnede de radikale kræfter i Venstre og Socialdemokratiet. Her blev kvinden med udgangspunkt i hendes særlige kompetencer betragtet som en ligeværdig medborger med krav på ligeværdig behandling. Begge kønskonstruktioner havde givetvis udgangspunkt i det levede livs praktiske erfaringer på forskellige sociale niveauer. Fælles for dem var opfattelsen af de kvindelige kompetencer som særlige og forskellige fra de mandlige; hvad enten disse kvindelige kompetencer så var naturlige eller kulturelt opøvede og gav anledning til inkludering eller ekskludering fra det politiske medborgerskab.

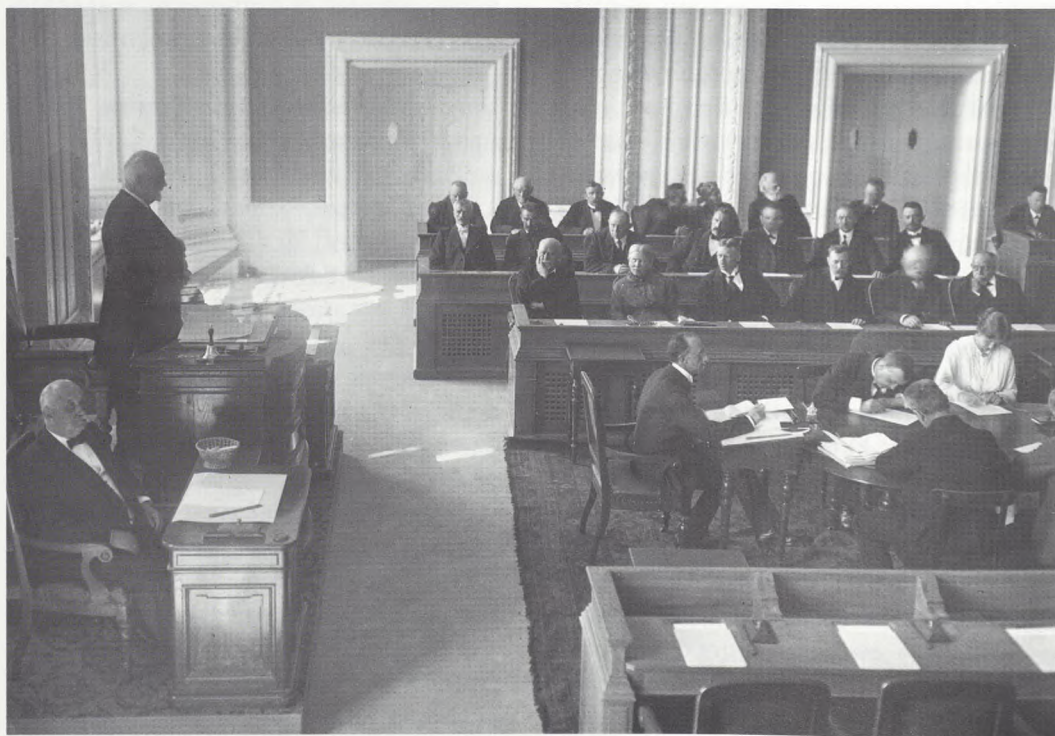

Fig. 4. Landstingssalen 28. maj 1918 ved åbningsmødet. I alt blev fem kvinder valgt til Landstinget i 1918. Kvindemuseet i Danmark, Århus.

Netop kvindens særlige kompetencer blev sammen med rettighedsargumentet et bærende argument for hendes valgret. Kvinden kunne bidrage positivt til det kommunale liv med udgangspunkt i sine særlige kompetencer inden for omsorg, skolevæsen, fattigvæsen og ældrepleje.⁸⁴ Det ses her, hvordan kvindens tidlige erhvervserfaring inden for skoleområdet og erfaring i det filantropiske arbejde blev et argument, der banede vej for det politiske engagement. De kompetencer, som kvinden havde erhvervet via det konkrete arbejde, blev i debatten respekteret som mere end blot naturlige evner. De blev, i hvert fald i dele af det politiske spektrum, snarere opfattet som erhvervede kompetenceområder.⁸⁵ I takt med udviklingen af en samfundsmodel, hvor kommunerne i højere grad blev anskuet som mere end et økonomisk fællesskab, blev der også øget plads til argumentet om, at det var en fordel at have kvinderne med i den kommunale styrelse, og at mange af kommunalbestyrelsens opgaver appellerede mere til kvinders kompetencer end til mænds.⁸⁶ Som forholdet også var med det sociale aspekt, blev kompetencer i stigende grad en faktor, der inkluderede kvinderne i medborgerskabet. Tidligere ekskluderingsstrategier som køn og klasse blev sat ud af kraft eller ligefrem gjort til en inkluderingsmekanisme med kompetenceargumentet.

De kvindelige kønsnormer skabte ikke en entydig inkludering eller ekskludering i forhold til det politiske medborgerskab. På den ene side ekskluderede kvindens traditionelle rolle i hjemmet hende, på den anden side skabte netop disse kompetencer en inkludering. Situationen var vanskelig i forhold til kvindens civilstand, idet den ugifte kvinde

kun var ekskluderet på sit køn og kunne rejse et rettighedskrav på baggrund af sin skattebetaling, mens den gifte kvinde uden økonomisk og personlig myndighed var ekskluderet, men via en undtagelsesbestemmelse i sidste ende blev inkluderet på baggrund af sit køn og sine kompetencer. Hvis den ugifte, selverhvervende kvinde måtte inkluderes ud fra skattebetaling og et deraf følgende retfærdighedsargument, blev den gifte kvinde det også ud fra kønsfællesskabets retfærdighedsargument og ønsket om ikke at gøre forskel og derved gøre ægteskabet til en ulempe i forhold til medborgerskab. Det sociale aspekt spillede desuden ind både i forhold til at begrænse viljen til at inkludere den ugifte kvinde i begyndelsen af perioden og som et argument for en inkludering af den gifte kvinde, herunder borgerskabets hustruer og kvindesagskvinderne.

Tyendes valgret – det civile aspekt

Med Socialdemokratiets første forslag om almindelig kommunal valgret i 1897 dukkede spørgsmålet om valgret til tyende op i den næsten 50 år lange debat om demokratiets grænser. Diskussionen af den kvindelig valgret havde på mange måder banet vejen for en diskussion af også tyendes valgret. Det samme rettighedstema gjorde sig gældende i forhold til tyende, idet de ofte var skattebetalende, men ikke havde valgret, fordi de var i et privat tjenesteforhold uden at have egen husstand. Kravet til egen husstand for at opveje den umyndiggørelse, der lå i at være i et privat tjenesteforhold, var overtaget fra definitionen af valgretten til Rigsdagen. Med Socialdemokratiets fremgang på den politiske scene blev

det aktuelt at stille spørgsmålstejn ved, hvorfor lige den del af arbejdsstyrken, der begav sig ind i et privat tjenesteforhold, skulle fratages retten til valg. I en rettighedsoptik fremstod det som udemokratisk at afskære skattebetalende tyende fra valgret,⁸⁷ især på et tidspunkt, hvor industrialiseringen betød, at flere arbejdere havde valgret uden at have egen husstand, fordi de ikke var i privat tjenesteforhold.

Det rettighedskrav, der blev skabt af skattebetaling, blev imødegået af kravet om myndighed. Tyende blev betragtet som tilhørende husbondens husstand og blev derfor ikke regnet som selvstændige og fuldt myndige personer.⁸⁸ De blev repræsenteret af deres husbond, og valgret kunne kun nydes af selvstændige personer. Som tilfældet var med de gifte kvinder, ville en ligestilling i forhold til valgretten for skattebetalende tyende ske på baggrund af en særbehandling i form af dispensation fra kravet om selvstændighed.⁸⁹ Betragtningerne om tyendes umyndige stilling i samfundet pegede bagud til husbondens placering i det absolutistiske regime og i Luthers hustavle og anskueliggør Horstbølls argument om, at valgrettens opkobling på husbondautoriteten i sidste instans var en måde at skabe en social bred valgret, uden at den blev uantagelig for samfundets spidser.⁹⁰ Husbondens status blev udfordret af Socialdemokratiet ud fra en holdning om, at tyendet bidrog med arbejde til samfundet, som alle andre arbejdstagere, og rettelig skulle tildeles en position som netop almindelige arbejdstagere.⁹¹ At tiden omkring århundredeskiftet var kommet til et opgør med sociale skel opretholdt med civilstanden som argument, ses også af Faye Jacobsens behandling af Medhjælperloven,

der i 1921 endelig gjorde op med tyendets manglende selvstændige stilling underlagt husbondens autoritet.⁹²

I debatten ses en vis bekymring for, hvordan det ville påvirke forholdet i husholdet og relationen mellem husbond/madmor og tyendet, hvis flere i husstanden havde stemmeret.⁹³ Socialdemokratiet ville med valgretten til tyende ikke alene fjerne den privilegerede valgrets skel, men alle samfundets skel og samtidig gøre det mere attraktivt at være tyende. Valgretten til tyende ville som den almindelige valgret generelt skabe mere harmoni i stedet for bitterhed og skel i samfundet.⁹⁴ Igen blev det gjort til et bærende argument, at inkludering ville skabe enhed frem for sociale spændinger; inkluderingen ville her opretholde det sociale krav om skattebetaling, men fravige det civilstandsmæssige, der grundede sig i husbondens autoritet i forhold til husstandens medlemmer.

Hovedargumentet mod tyendes valgret havde tidligere været det pres, som man forventede, at tyendet kunne blive udsat for fra husbondens side. Da de kommunale valg ikke i udgangspunktet var hemmelige, frygtede man, at husbonden kunne disponere over sit tyendes stemmer. Både i forhold til gifte kvinders valgret og i forhold til tyendes valgret var bekymringen, at det reelt ville betyde flere stemmer til husbonden. Det første lovforslag, der involverede stemmeret til tyende, involverede derfor også et forslag om hemmelig afstemning, hvorved et af argumenterne imod tyendes valgret ville bortfalde.⁹⁵ Det gjorde det vanskeligt at opretholde en modstand mod tyendes valgret, der kunne stå mål med det retfærdighedsargument, som deres skattebetaling rummede. Den hemmelige afstemning fremstod ikke alene som

midlet til at inkludere tyende i valg-handlingen, men i det hele taget som et stærkt demokratiserende element.⁹⁶

Et andet socialt demokratiserende aspekt ved valgretten til tyende var det forhold, at bedre stillede familier kunne undgå at sende deres børn ud og tjene og dermed give dem valgret, når de blev 25 år, mens socialt dårligt stillede familiers børn typisk blev tyende.⁹⁷ Det sociale aspekt, som også var relevant i debatten om kvindernes valgret og den udvidelse af vælgerkorpset, det ville betyde, resulterede i, at det landstingsudvalg, der blev nedsat for at behandle forslaget om almindelig valgret fra 1903, brugte flere år på at tilvejebringe oplysninger om skattegrundlag, og hvad det ville betyde af tilvækst i vælgerkorpset, hvis man vedtog den foreslåede udvidelse af vælgerkorpset.⁹⁸

Med forslaget i 1897-98 sneg et andet socialt argument sig ind i form af en udfordring af forestillingen om, at det, der skulle ydes til samfundet, skulle være skat. Socialdemokratiet antydede, at andet arbejde kunne være tilstrækkeligt nyttigt for samfundet til, at det burde berettigede til valgret.⁹⁹ Argumentet blev udfoldet mere direkte året efter, hvor det blev koblet til en opfattelse af, at det var udemokratisk at gøre valgretten i kommunen afhængig af skat, for endelig at udmønte sig i et konkret krav om fjernelse af skattekravet i 1903.¹⁰⁰ Opgøret med kravet om skattebetaling kan ses i forlængelse af brugen af kompetencer i bred forstand som inkluderingsstrategi.

Der er nok ingen tvivl om, at argumentet om demokrati og rettigheder var med til at presse Venstre til at støtte forslaget om tyendes valgret og dermed til en større social udvidelse af valgretten, end de

havde tænkt sig, da de startede kampen for at få den privilegerede valgret fjernet. Ved første behandling af forslaget forsvarede indenrigsministeren sig med, at tyendet ikke var involveret, fordi målet med reformen var at realisere Juni-grundlovens betingelser også i det lokale demokrati.¹⁰¹ Valgret kunne nydes af selvstændige personer, men tyendet var netop ikke selvstændige. Civilstand og tjenesteforhold var således en dominansstruktur mellem husbondens selvstændighed og tyendets afhængighed, det var vanskeligt at tænke forbi. Måske derfor accepterede Venstre uden den store modstand et socialt stabiliserende element i den endelige valglov i form af udvidelse af kravet om bopæl fra et til to, reelt næsten tre år, som Højre fik indarbejdet i det endelige lovforslag. Kravet om mere end to års fast bopæl i en kommune, før man opnåede valgret, blev begrundet med, at man via sit tilhørsforhold til kommunen oparbejdede interesse og viden om lokale forhold og dermed havde grundlag for deltagelse. Det blev koblet sammen med et krav om, at man reelt havde betalt skat og ikke blot stået opført på skatteministerens liste som i det eksisterende lovgrundlag.¹⁰² Forslaget ramte især Socialdemokratiets vælgere, først og fremmest tyende, men også fattige arbejdere, der flyttede rundt efter arbejde. Det ændrede krav til bopæl betød, at den endelige lov om almindelig valgret til de kommunale råd i 1908 ekskluderede nogle af de grupper blandt arbejderne, der hidtil havde haft valgret.¹⁰³ Kompetence virkede således også som ekskluderingsstrategi, og overordnet var der tale om en bevægelse fra brug af ejendom til definering af de rette kompetencer som kampplads for inkludering og ekskludering i medborgerskabet.

Ekskluderingen af eksisterende vælgergrupper blandt arbejderne viser deres sårbare inkludering i medborgerskabet og demokratiet – en socialt afhængig sårbarhed. Samtidig havde køn i form af borgerskabets kvinder og deres inkludering i valgret og medborgerskab overtruffet arbejderklassens mænd som det bedste demokratiske argument. *”Det er en Urimelighed, en Uting, at Folk, der sidder under saadanne Forhold [dvs. enker med store ejendomme] og have langt mere Interesse i Styrelsen af Kommunens Anliggender, end mangen En [dvs. arbejderklassens mænd], der har Valgret og maaske i øvrigt er rent uden Interesse for alle Kommunens Anliggender, naar man undtager den mulige Udsigt til en Gang at komme paa Fattigvæsenet.”*¹⁰⁴ Som tilfældet var med køn, så blev retfærdighedsaspektet i skattebetalingen – og det ligeværdige menneskesyn – så afgørende, at det gjorde det muligt at tænke ud over kravet om selvstændighed. Demokratiets store udfordring var det sociale aspekt, og mens kvinder, der i øvrigt opfyldte betingelserne, kunne lukkes ind i 1908, var det vanskeligere med de udsatte sociale grupper. På trods af den formelle og principielle accept af deres medborgerskab var tyendet stadig reelt ekskluderet af bopælskravet og kravet om skattebetaling – sammen med andre grupper blandt de socialt dårligst stillede arbejdere.

Inkluderings- og ekskluderingsstrategier i den demokratiske kamp

Da loven om de kommunale valg blev vedtaget i 1908, havde spørgsmålet om inklusion i eller eksklusion fra medborgerskab afspejlet kampen om demokra-

tiets udformning i mere end et halvt århundrede. Mine undersøgelser tyder på, at perioden omkring stænderforsamlingerne og Grundloven var præget af en maskulinisering af medborgerskabet. Konsekvensen var en ekskludering af alle kvinder fra medborgerskab ud fra køn alene, men ikke en inkludering af alle mænd ud fra køn. Mandens mulighed for opnåelse af valgret gjorde denne til en maskulin markør. Samtidig ses en glidning væk fra det ejendomsbaserede medborgerskab, der eventuelt tidligere havde betydet en inkludering af kvinder ud fra social- og civilstand og dermed skabt en mere kønsneutral ekskludering på sociale kriterier. Resultatet var en dobbelt ekskludering fra medborgerskab ud fra køn og ejendom (socialklasse) i perioden mellem stænderforsamlingerne og Grundloven, og dermed en eksklusiv inkludering af mænd i bestemte sociale grupper. Den sociale ekskludering blev midlertidig ophævet på det nationalpolitiske plan mellem 1849-grundloven og 1866, men bevarede lokalt i hele perioden som en ekskludering fra det fulde medborgerskab ud fra sociale kriterier i form af den privilegerede valgret. Ud fra dette perspektiv var kampen for den lige og almindelige valgret frem til 1908 et spørgsmål om demokratiets grundprincipper og om at gøre pligten over for samfundet frem for størrelsen af pligten til inkluderingsmekanisme, mens fravær af pligt over for samfundet (modtagelse af fattighjælp) uden undtagelse fungerede som ekskluderingsmekanisme.

Trods bevægelsen væk fra ejendomsbegrebet som ekskluderingsmekanisme overlevede husbondbegrebets idé om afhængighed som modsætning til personlig selvstændighed og myndighed og skabte en indikator for inkludering og eks-

kludering ud fra civilstand. Denne differentieringsakse havde også et socialt aspekt, idet status som husbond kun i de lavere sociale lag forudsatte ægteskab, mens det i de højere sociale lag var

en økonomisk afhængig placering som husholdets leder. Samtidig betød ejendomsbegrebets omdefinering til kompetencer, at der blev skabt en idé om en anden form for ydelse og pligt over for

Fig. 5. Elna Munch på Folketingets talerstol 17. juni 1918. Elna Munch, der havde været en af drivkræfterne for kvindernes valgret, blev valgt til Folketinget i 1918 for Det Radikale Venstre. Kvindemuseet i Danmark, Århus.

samfundet end de økonomiske. Definitionen af hvilke kompetencer, der kunne skabe inkludering i medborgerskabet, blev det nye stridspunkt, der endegyldigt gjorde op med den privilegerede valgrets sociale differentiering af medborgerskabet, idet både kvinders erfaring på skole og omsorgsområdet og de lavere sociale klassers personlige erfaringer med kommunens ydelser i form af f.eks. skole blev vægtet. Kompetence-begrebet skabte grundlag for inkludering ud fra køns- og klassemæssigt specifikke argumenter og etablerede dermed grundlaget for den sociale inkludering, som et rettighedsargument ikke alene havde skabt.

Kompetencen blev en stærk inkluderingsfaktor, der muliggjorde tilside-sættelse af kravet om personlig selvstændighed og myndighed, der lå i husbondbegrebet, og dermed skabte det grundlag for inkludering af kvinder og tyende i medborgerskabets valgrettigheder. Diskussionen af valgloven fra 1897, hvor ideen om valgret til tyende blev introduceret, frem til 1908-valgloven viser, hvor grundlæggende ophævelsen af ekskludering på civilstand og deraf følgende valgret til gifte kvinder og tyende ville bryde med grundlaget for den eksisterende lovgivning.¹⁰⁵ Ophævelsen af kravet om selvstændighed og myndighed var en fundamental forandring af betingelserne for valgret og medborgerskab og måden, hvorpå politiske rettigheder og demokratiet var organiseret.¹⁰⁶ I modsætning til rettighedskravet handlede kompetenceargumentet ikke om den enkelte, men om samfundets bedste. Desuden flød de to argumenter sammen og understøttede hinanden, idet rettighedskravet byggede på princippet om, at pligter førte til rettigheder, og udvidelsen af kompetencebegrebet kan ses som en udvidelse af de

mulige pligter, der førte til rettigheder. Dvs. at ikke kun skattebetaling, men også andre pligter over for samfundet af ikke-økonomisk art gav rettigheder i form af valgret.

Ekskluderingen på køn ændrede karakter undervejs mellem den definitive ekskludering af kvinder ud fra køns-kriteriet, der fandt sted ved Stænderforsamlingerne og Juni-grundloven og inkluderingen ud fra kønnede kompetencer i 1908-valgloven. Junigrundlovens ekskludering af alle kvinder var modsvaret af en principiel inkludering af alle mænd ud fra et dikotomisk kønsbegreb. Men inkluderingen var kun principiel og overordnet, for reelt skabte ekskluderingen af hele kvindekønnet samtidig specifikke ekskluderinger af mænd ud fra social- og civilstand. Dermed opstod en usynlig ekskludering af de mænd, der ikke havde valgret. Den tavse ekskludering af mænd uden valgret har siden præget forskningen, der hovedsageligt har bevaret Grundlovens dikotomi mellem mænd, der var inkluderet som medborgere, og kvinder, der var ekskluderet som medborgere i kraft af deres manglende valgret. Stænderforsamlingernes aktive ekskludering ud fra køn var koblet til en inkludering via myndighed og selvstændighed, der også ekskluderede store grupper af den mandlige befolkning, bl.a. tyende. Koblingen mellem ekskludering på køn og inkludering via myndighed og selvstændighed gjorde det muligt i sidste del af perioden at opretholde en social og civil ekskludering legitimeret ved ekskludering på køn.

De ejendomsbesiddende enker udgjorde frem til demokratiseringen af det danske samfund en samfundsgruppe med stor selvstændighed. Ekskluderingen

af dem fra det politiske medborgerskab understregede kønsnormer, hvor deres kvindelige selvstændighed udgjorde en undtagelse og en afvigelse fra normen. Det er uklart om den nye italesættelse af deres principielle rettigheder fra midten af 1880'erne var udtryk for begyndende nye kønsnormer, der også blev repræsenteret ved den selverhvervende ugifte kvinde og de rettigheder, ugifte kvinder gradvist var blevet tildelt i den forudgående periode. Det er også uklart ud fra min undersøgelse, hvordan borgerskabets kvindebevægelse spillede ind i en konstruktion af eventuelt nye kønsnormer med vægt på kvinders rettigheder og kompetencer. En større forståelse for, hvordan etablering af kønsnormer og borgerskabets kvinder virkede i forhold til debatten om valgret, medborgerskab og politiske kompetencer, vil kræve en undersøgelse af rigsdagseksterne forhold.

Det er imidlertid ikke kun den ekskluderede kvinde, der udgør en interessant kønsnorm. Muligheden af at se den rigtige, maskuline mand som en valgberettiget mand, gør den ekskluderede mand mindst lige så interessant. Eksklusionen på køn blev opretholdt for at sikre en social og civil ekskludering, der også legitimerede en ekskludering af den ikke stemmeberettigede mand ved sin opretholdelse af kravet om selvstændighed og myndighed som en forudsætning for medborgerskab. Den ikke-valgberettigede mand blev i sidste ende inkluderet via de strategier, der først og fremmest inkluderede kvinder, dvs. rettighedskrav og kompetenceargumenter. Spørgsmålet er, om valgretten som en maskulinitetsmarkør gjorde det vanskeligere for kvinder at kræve valgret, samtidig med at ekskluderingen i

højere grad handlede om en social ekskludering af bestemte grupper af mænd end af kvinder som køn? I givet fald blev kvinder ekskluderet på køn for at legitimere en ekskludering ud fra et socialt maskulinitetshierarki. At ekskluderingen ikke længere handlede om køn omkring århundredeskiftet, underbygges af, at vælgerkorpset i forbindelse med 1903-forslaget blev foreslået begrænset med kundskab, skat og alder for at opnå den rette ansvarlighed hos vælgeren, men ikke med køn.¹⁰⁷

I et interseksjonalitetsperspektiv var den ikke-valgretsberettigede mand, manden uden personlig og økonomisk myndighed, ekskluderet både i en kønsdiskurs, der fokuserede på den ekskluderede kvinde og i en kønsneutral social diskurs. I en kønsdiskurs er han blevet betragtet som en del af det inkluderede køn, og i en social diskurs er han blevet betragtet som ekskluderet ud fra kravet om myndighed, som visse grupper af kvinder honorerede uden at have valget af den grund. Han var med andre ord underlagt en dobbelt ekskludering i stil med den, Crenshaw lokaliserede hos voldsramte, farvede kvinder. En dobbelt ekskludering, der gør, at de ikke valgretsberettigede mænd ikke er repræsenteret i historieskrivningen. Forskningen har fokuseret på det uretfærdige i ekskluderingen af kvinder (fruentimmere) fra valgret ud fra køn, mens resten af de syv ekskluderede grupper: folkehold, fattige, fremmede, fallenter, fjolser og forbrydere, ikke har fået meget opmærksomhed, selvom de ikke kan siges at være mindre ekskluderede. Billedet af den skjulte ekskludering af mænd nederst i det sociale maskulinitetshierarki underbygges af 1908-valglovens skjulte sociale ekskludering af eksisterende

vælgergrupper ud fra krav om bopæl og skattebetaling til fordel for inkludering af køn og civilstand ud fra kompetence- og rettighedsargumenter.

Konklusion

Stænderforsamlingernes begreb om medborgerskab byggede på en overordnet social differentieringsstrategi med køn og myndighed som underordnede kriterier, mens Junigrundloven gjorde personlige kvalifikationer, herunder køn, til den overordnede differentieringsakse med social- og civilstand som underordnede ekskluderingsmekanismer. Det er bemærkelsesværdigt, at civilstand i form af husbondmyndighed kun var en underordnet inkluderingsstrategi, der ophævede den sociale ekskludering. Ved grundlovsændringen i 1915 blev køn ophævet som differentieringsprincip sammen med civilstand, mens socialstand stadig i et vist omfang fungerede som ekskluderende sammen med en række personlige kvalifikationer, som ikke er undersøgt i denne sammenhæng.

I lokalstyret blev enevældens overordnede sociale differentieringsakse bevaret efter Grundloven. Den blev udfordret i debatten om lige og almindelig valgret til de kommunale råd via emner om retfærdighed, hvilken ret der skal følge af hvilken pligt, om demokratiets indretning og samfundets funktion. Debatten om den lige og almindelige valgret til de kommunale råd var en del af en større politisk diskussion af demokratiets grundlag og indretning. Den kvindelige valgret indgik i forhandlingen om demokratiets grundsætning og blev i høj grad den indrømmelse, partierne kunne mødes om for til gengæld at få hver deres mærkesag gennemført. Således fik Ven-

stre til slut den lige og almindelige valgret, Højre fik den privilegerede valgret bevaret til amtsrådene sammen med en række konservative garantier, der elegant udelukkede de sociale grupper, der var inkluderet som medborgere med de nye regler, men som man i praksis ikke ønskede at give valgrettens indflydelse. Og Socialdemokratiet fik valgret til gifte kvinder og tyende, selvom de stemte imod loven

Den kvindelige valgret blev en del af et argument om en social udvidelse af vælgerkorpset med sin potentielle valgret til ugifte, selverhvervende kvinder, ligesom debatten om gifte kvinders valgret overordnet set satte spørgsmålet om gifte kvinders myndighed og forholdet mellem ægtefæller på dagsordenen. Ønsket om en social udvidelse af vælgerkorpset udviklede sig gradvist fra et ønske om at inkludere alle valgretsberettigede fuldt ud, dvs. et opgør med den privilegerede valgret, til et ønske om at inkludere nye grupper i valgretten og medborgerskabet ud fra deres ydelse til samfundet. Diskussionen af retfærdighedsprincipper havde fyldt meget i begge disse forhold. Afgørende var, hvis retfærdighed man argumenterede for; de privilegerede vælgere argumenterede for en særbehandling som en nødvendighed for at skabe retfærdighed for deres interesser, mens den retfærdighed, der sejrede med den lige og almindelige valgret, byggede på en nødvendig særbehandling af kvinder og tyende for, at der kunne skabes retfærdighed og lighed ud fra de eksisterende krav til det politiske medborgerskab.

Også ideen om, hvad der skulle ydes, udviklede sig i perioden fra kravet om ejendom til en accept af skattebetaling som ydelse og dannelse som ejendom,

til en idé om at kompetencer i social og kønnet bred forstand var en ydelse til samfundet, der gav valgret. Kompetancebegrebet har således været under udvikling i perioden og er blevet indholdsudfyldt på forskellig vis. Personlige kompetencer var ikke længere begrænset til husbondautoritetens myndighed og det bedre borgerskabs dannelse, men inkluderede kompetencer opbygget ud fra personlig erfaring grundet i køn, social- og civilstand. De opgaver af social og human karakter, der lå lokalt, gjorde kompetenceargumentet mere påtrængende i forhold til den kommunale valglov sammenlignet med den politiske. Strategierne for valghetens og medborgerskabets inkludering var afhængig af, hvilket samfund man ønskede. For modstanderne af den kvindelige valgret var de områder, der blev udpeget til særligt kvindelige, ikke en del af samfundets opgaver. For fortalernes for den kvindelige valgret blev netop de særlige kvindelige områder af samfundslivet og de kommunale opgaver, som skole og fattigforsorg, et argument for at inkludere kvinderne i det politiske liv. Dvs. at der var en sammenhæng mellem samfundssyn og inkluderingsprincipper, og der ses en tendens til, at kvalifikationer på alle samfundsniveauer blev en del af den in-

kludering, der skabte en øget demokratisering.

I ønsket om at skabe en øget social inkludering lå ønsket om et bredere grundlag for den lokale politik som mere legitimt og et ønske om at udvikle især lokalsamfundet fra at være skatteydernes fællesskab til ansvarsfuldt at varetage en række humane opgaver. Det var centralt for den politiske opposition, at et bredere vælgergrundlag og lige adgang til at stemme kunne skabe inkludering frem for splid i det danske samfund. Retorikken kredsede om de positive effekter for samfundet og væksten i samfundet ved en bred inkludering i medborgerskabet. I lyset af forfatningskampen blev den lige og almindelige valgret og den demokratiske inkludering midlet til at bevæge samfundet fremad. De demokratiserende tendenser rummede også det forslag om hemmelige valg, der var koblet til tyendes valgret, opmærksomheden på mulighed for at kunne afgive sin stemme og ikke mindst et forhold, der ikke har været behandlet specifikt i denne artikel, nemlig en meget udfoldet diskussion af, hvordan stemmerne skulle tælles, dvs. forholdstalsvalg og indretning af valgkredse.

Noter

- 1 Herunder et stort arrangement i regi af Københavns Kommune med festoptog samt festtaler og musik på Rådhuspladsen og et mere beskedent arrangement på Kvindemuseet i Århus i samarbejde med Ligestillingsministeriet og Århus Kommune.
- 2 Tak til Agnes S. Arnórsdóttir, Claus Møller Jørgensen og anonym referee for nyttige kommentarer til artiklen undervejs i dens tilblivelse.
- 3 Som samtiden skelner jeg mellem politisk

valgret, der betegner valgret til rigsdagen, og den kommunale valgret.

- 4 Artiklens henvisninger til *Rigsdagstidende* er i høj grad eksempler på steder i debatten, hvor de analyserede temaer og argumenter dukker op, da der er høj grad af gentagelse gennem årene.
- 5 Kimberlé Williams Crenshaw, "Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color" i *Stanford Law Review* 43 (6) 1991.
- 6 Ann Phoenix, "Interrogating intersectionality: Productive ways of theorising multiple

- positioning", i *Kvinder, køn og forskning. Intersektionalitet*, 2-3, 2006.
- 7 Dorthe Staunæs og Dorte Marie Søndergaard, "Intersektionalitet – udsat for teoretisk justering", i *Kvinder, køn og forskning. Intersektionalitet*, 2-3, 2006.
- 8 Medborgerbegrebet betragtes som et historisk afhængigt begreb. Medborgerskabet involverer juridiske og sociale relationer mellem stat og individ og kan også være defineret af civile eller sociale rettigheder. Christina Florin og Lars Kvarnström (red.), *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800-1950*, 2001, s. 13ff. I nærværende artikel behandles medborgerskabet kun som et politisk begreb, dvs. at medborgerskab defineres som den formelle ret til politisk deltagelse.
- 9 Anordning ang. Provindsial-stændernes indførelse i Danmark, 28. maj 1831.
- 10 Anordning ang. Provindsial-stændernes indførelse i Danmark, 28. maj 1831 – min fremhævnig (NK).
- 11 Åsa Karlsson Sjögren har vist, hvordan ejendomsretten i frihedstidens Sverige blev et grundlæggende kriterium for valgret, der gav ejendomsbesiddende enker adgang til at stemme. Åsa Karlsson Sjögren, *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgerskap och representation 1723-1866*, 2006. Det er muligt, at forordningens forarbejde, der ikke er inddraget i denne undersøgelse, vil kunne kaste lys over lovgiverens intention på området.
- 12 Forordning ang. Provindsialstændernes indretning i Danmark, 15. maj 1834, § 1.
- 13 Forordning ang. Provindsialstændernes indretning i Danmark, 15. maj 1834, § 3.
- 14 Danmarks Riges Grundlov, 5. juni 1849, § 35-36.
- 15 Henrik Horstbøll, "Politisk medborgerskab og Junigrundloven – den almindelige valgets begrebshistorie", i *Den jyske Historiker*, nr. 83/84, s. 168-180.
- 16 Anette Faye Jacobsen, *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*, 2008, s. 290ff.
- 17 Fællesforfatningen 1855 og Novemberforfatningen 1863.
- 18 Grundloven 1849, § 40.
- 19 Grundloven 1866, § 34-38.
- 20 Jeg skelner i analysen kun undtagelsesvis mellem de forskellige grupperinger inden for konstellationerne Venstre og Højre, når det er relevant specifikt at fremdrage de frikonserverative.
- 21 Grundloven 1915, § 30.
- 22 Se note 3.
- 23 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 12. jan. 1904, sp. 439ff.
- 24 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 973; Forslag til Lov om kommunale Valg af 19de Oktober 1897, *Rigsdagstidende*, tillæg A, sp. 2399ff. Forslag om Lov til kommunale Valg uden for København, 17de nov. 1898, *Rigsdagstidende*, tillæg A, sp. 2471ff.; Forslag til Lov om kommunale Valg, 21de nov. 1898, *Rigsdagstidende*, tillæg A, sp. 2555ff. *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 14. april 1908, sp. 7084ff.
- 25 Danmarks Riges Grundlov 1849, § 96.
- 26 Inge Bundsgaard, "Statslig lokalforvaltning og kommunalt selvstyre", i Ditlev Tamm (red.) *Dansk Forvaltningshistorie I. Stat, forvaltning og samfund. Fra middelalderen til 1901*, 2000, s. 854.
- 27 Vagn Skovgaard-Petersen, *Danmarks Historie*, bd. 5, Tiden 1814-1864, 1985, s. 38.
- 28 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. nov. 1903, sp. 1104ff.
- 29 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. nov. 1903, sp. 1111-1113. Disse to modeller betød, at en del af forslagene om kommunale valglove enten kun omfattede Københavns Borgerrepræsentation eller kun kommunerne uden for København.
- 30 *I Et selvstændigt Kvindeparti?* Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet 1976.
- 31 Tim Knudsen, *Fra enevælde til folkestyre. Dansk Demokratihistorie indtil 1973*, 2006, s. 138f.
- 32 Ove Korsgaard, *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*. 2004, s.364ff.
- 33 Forslag til Lov om Forandringer i § 1, 11, 12, 14-17, 22 og 29 i Lov af 23de December 1865 om Valg af Borgerrepræsentanter i Staden København, samt Tillæg til samme Lov. *Rigsdagstidende*, tillæg A, sp. 1959ff.
- 34 *Rigsdagstidende*, tillæg B, udvalgets betænkning, 18. marts 1887, sp. 1451 og 1438.
- 35 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 6. nov. 1886, sp. 534 ff. Forslagsstilleren Frederik Bajer havde allerede i den foregående samling stillet et forslag om generel brug af forholdstalsvalgmåden og desuden deltaget i en international kongres om emnet.
- 36 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 23. feb. 1888, sp. 3371.
- 37 Der blev fremlagt forslag om almindelig valgret i 1870, 1871, 1872, 1879, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1893, 1894, 1895, 1897, 1898 og 1900.

- 38 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1632.
- 39 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 1. marts 1890, sp. 3096; *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 12. jan. 1904, sp. 471.
- 40 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 12. jan 1904, sp. 471.
- 41 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 12. jan. 1904, sp. 437.
- 42 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 23. feb. 1888, sp. 3373.
- 43 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 23. feb. 1888, sp. 3383.
- 44 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. jan. 1888, sp. 2172.
- 45 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. feb. 1893, sp. 3629; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1893, sp. 640 ff.
- 46 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 14. feb. 1890, sp. 2504; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 1. marts 1890, sp. 3102; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 971.
- 47 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 1. marts 1890, sp. 3095.
- 48 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1886, sp. 561; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 1. marts 1890, sp. 3095f.
- 49 *Rigsdagstidende* 1898-99, tillæg B (betænkninger), sp. 1601; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 2. feb. 1901, sp. 2953; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 26. nov. 1898, sp. 1187.
- 50 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. jan. 1894, sp. 1675.
- 51 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 12. jan. 1904, sp. 445.
- 52 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. april 1908, sp. 6905.
- 53 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 19. okt. 1897, sp. 424; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 975 og 980.
- 54 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. feb. 1899, sp. 3692ff.
- 55 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. feb. 1893, sp. 3618ff.; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1531; *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 12. jan. 1904, sp. 432; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 983.
- 56 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 980; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. feb. 1899, sp. 3696ff.
- 57 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 28. nov. 1893, sp. 367.
- 58 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 968.
- 59 Debatten om menighedsrådene er omfattende, men jeg har af afgrænsningssyn valgt ikke at inddrage den, da de væsentligste argumenter i forhold til inkludering og ekskludering fra det politiske medborgerskab var repræsenteret i debatterne om den almindelige kommunale valgret.
- 60 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger 10. feb. 1888, sp. 677ff.; *Rigsdagstidende* Landstingets forhandlinger 12. jan. 1904, sp. 452.
- 61 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 10. feb. 1888, sp. 677ff.
- 62 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 4. feb. 1888, sp. 2546ff.
- 63 "som hidtil deres Kjøen alene har udelukket fra Uøvelsen af den omhandlede Ret", Forslag til Lov om Forandringer i § 1, 11, 12, 14-17, 22 og 29 i Lov af 23de December 1865 om Valg af Borgerrepræsentanter i Staden Kjøbenhavn samt tillæg til samme Lov. *Rigsdagstidende* 1886, tillæg A, sp. 1959ff.
- 64 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1522.
- 65 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 10. feb. 1888, sp. 683.
- 66 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 4. feb. 1888, sp. 2548; *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 10. feb. 1888, sp. 677.
- 67 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 4. feb. 1888, sp. 2552.
- 68 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 28. nov. 1893, sp. 362ff.
- 69 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1886, sp. 541f.
- 70 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1893, sp. 640.
- 71 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. nov. 1903, sp. 1607.
- 72 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1886, sp. 574; *Rigsdagstidende* Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1554ff.
- 73 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 5. dec. 1903, sp. 1924.
- 74 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1555.
- 75 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. marts 1890, sp. 3394.

- 76 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1886, sp. 562 og 564f.
- 77 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 13. okt. 1905, sp. 59f. Se Korsgaard for en samlet fremstilling af sammenhængen mellem dannelse og politisk deltagelse.
- 78 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1886, sp. 561; *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 10. feb. 1888, sp. 680; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. nov. 1903, sp. 1608. Samme diskussion havde udspillet sig tidligere i forhold til mænds deltagelse i politik, bl.a. var stænderforsamlingerne set som en god politisk skole. Kvindesagsforeningerne var også meget opmærksomme på dette aspekt og forsøgte at opdrage og danne deres medlemmer til politisk deltagelse.
- 79 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. nov. 1903, sp. 1578.
- 80 Kvinderne blev stort set ikke diskuteret ved forslaget første behandling i Folketinget 1903, *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24.-26. nov. 1903, sp. 1511-1663.
- 81 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 1. marts 1890, sp. 3094ff.
- 82 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 4. feb. 1888; sp. 2546ff.; *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 10. feb. 1888, sp. 677ff.
- 83 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. nov. 1903, sp. 1609.
- 84 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1893, sp. 641.
- 85 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1886, sp. 541.
- 86 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 4. feb. 1888, sp. 2554.
- 87 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 19. okt. 1897, sp. 425; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. feb. 1899, sp. 3719.
- 88 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 974.
- 89 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 5. dec. 1903, sp. 1923.
- 90 Horstbøll, s. 178.
- 91 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 968f.
- 92 Faye Jacobsen, s. 400.
- 93 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 26. marts 1908, sp. 6275.
- 94 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger 13. jan. 1904, sp. 495f.
- 95 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1521.
- 96 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. nov. 1908, sp. 1114.
- 97 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 5. dec. 1903, sp. 1915.
- 98 *Rigsdagstidende*, tillæg B (udvalgsbetænkninger), 1903-04, sp. 2862 og 1904-05, sp. 1174-1274.
- 99 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 968.
- 100 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1520.
- 101 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 26. nov. 1903, sp. 1662.
- 102 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. marts 1908, sp. 6138f.; *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger 15. feb. 1908, sp. 779.
- 103 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. marts 1908, sp. 6162f.
- 104 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 4. feb. 1888, sp. 2548.
- 105 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 970.
- 106 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 29. marts 1905, sp. 1024f. Indenrigsminister Sigurd Berg grupperer her stridspunkterne alt efter, om de er af redaktionel karakter, af en karakter, hvor man kan opnå enighed, eller om det er kardinale hovedstridspunkter. Mens spørgsmålet om privilegeret valgret, forholdstalsvalg og mindretallets garantier placeres i den sidste gruppe, karakteriseres både gifte kvinder og tyendes valgret som punkter, der uden de store problemer kan opnås enighed omkring.
- 107 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 15. feb. 1908, sp. 798ff.